

T. Q. ƏLİYEVƏ, M. V. MUSAYEVA

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəbi
E-mail: tarana.@email.ru

QURULUŞUNA VƏ STRUKTURUNA GÖRƏ CÜMLƏ ÜZVLƏRİ

Məqalədə sintaksisin cümlədəki sözlərə müəyyən mənə verilməsində roluna görə xüsusiyyətənlənməsi, nəzəri və tətbiqi əhəmiyyəti, söz düzümü, söz və cümlənin əlaqəsi qaydaları, fikir və düşüncələrinin məntiqlə çatdırılması, Gürcü və Azərbaycan dillərinin tədrisində qoyulmuş məsələlərin müqaisəli analizi aparılmışdır.

Açar sözlər: sintaksis, nəzəri tətbiq, əhəmiyyət, mənə, söz düzümü, praktiki vərdişlər, bacarıq, mütalə, sadə cümlə, mürəkkəb cümlə.

Dil insanların hiss, duyğu və emosiyalarının qarşılıqlı səsli ifadəsidir, onun vasitəsi ilə insanlar bir-biri ilə əlaqəyə girirlər. Dil xalqlar arasında münasibətin ən yaxşı vasitəsidir.

Gürcü dili Gürcüstanın dövlət dilidir və gürcü xalqının tarixi inkişafının böyük nailiyyətidir.

Arnold Çikobava yazırdı ki, kartvel (iber) qafqaz dilləri arasında gürcü dili yazılı dil olaraq, əsrlərdən bəri çoxlu abidələrdə sənədləşmişdir.

Məlumdur ki, istənilən dil xalqlar arasında bütün sahələrdə əlaqələrin inkişaf etməsinə səbəb olur. Bu baxımdan Gürcü dili Azərbaycan xalqını gürcü xalqı ilə yaxınlaşdırır, onlara müxtəlif sahələrdə geniş əməkdaşlıq imkanı verir.

Dili öyrənmək və öyrətmək üçün onun müxtəlif istiqamətlərinə diqqət etmək lazımdır.

Gürcü dilinin müxtəlif xüsusiyyətlərini bir-biri ilə əlaqələndirmə yolları var [1, s. 78].

Qruplarda kursantların ana dilinə müvafiq şəkildə qrammatikanın sintaksis fəslinə aid giriş edilməlidir. Sintaksis sözlər və cümlələr arasında olan əlaqələri, yəni sözlərin bir-biri ilə əlaqədə olmasını və hər birinin cümlədə hansı rolu oynadığı öyrənilir. Söz və cümlələrin biri-biri ilə əlaqəsini öyrənmək, yəni morfologiya fəslində nitq hissələrin də öyrənilmişdir.

Sintaksis bölməsi sözlərin əlaqə və ümumiyyətə biri-biri ilə bağlanmasını öyrənir. Sintaksis cümlədəki hər sözün, ona müəyyən mənə vermək üçün oynadığı roluna görə xüsusiyyətəndirilir. Bu bölmənin öz nəzəri və tətbiqi əhəmiyyəti var. Kursant sintaktik söz düzümünü, söz və cümləni əlaqələndirən qayda və normaları öyrənir.

Beləliklə, mütalə etmə vərdişi inkişaf edir. Sintaksis biliyi kursantın şifahi və yazma qabiliyyətinin təməli olur, o, müvafiq praktiki vərdişlərə sahib olur, fikir-düşüncələrini dəqiq məntiqlə çatdırmağı bacara bilir. Ana dilinin sintaksis strukturuna (quruluşuna) yiyələnmiş kursant üçün hər hansı xarici dilin xüsusiyyətlərini və ifadələrini başa düşmək asan olur [2, s. 34].

Sintaksis elementlərinə əlifbanı öyrənərkən toxunulur: şəkilçilərin o mərhələdə yazıb – oxumağın tədrisi ilə bağlayırlar. Artıq epizodik yox, sistemli hala gətirilir və tədrisin bünövrəsinə uyğun:

- asandan başlayıb mürəkkəb formalara keçilir;
- kursantların şüurlu mənimsəmə vasitəsilə inamlı bilik qazanması və bu biliyin əsasında

müvafiq praktiki vərdişlərə nail olması son hədəfidir.

Gürcü dilində quruluşuna görə cümlə, əsas etibarilə, iki növ olur:

- sadə (მარტივი);
- mürəkkəb (როული)

Quruluşuna görə sadə cümlə (მარტივი წინადადების აგებულება):

1. Yarımçıq cümlə (უსრული წინადადება);
2. Bütöv cümlə (სრული წინადადება);
3. Geniş cümlə (გავრცობილი წინადადება);
3. Müxtəsər cümlə (გაუვრცობელი წინადადება);
4. Mübtədasız cümlə (უქვემდებარო წინადადება);
5. Şəxssiz cümlə (უპიროო yəni təktərkibli ერთიშემადგენლით).

1. Yarımçıq cümlədə həqiqətən hər-hansı bir vacib üzvün olmamasına işarə olunur. Həmin cümlədən öndə gedən mətn hesabına bu "nöqsanı" tamamlamaq mümkündür. Cümlənin belə forması, adətən müsahibə zamanı baş verir. Məsələn:

ჩვენ სტუმარი თქვენთან მოსულა. – დიახ, ოთახში ზის.

Qonağımız siza gəlib? – Bəli, qonaq otaqda əyləşir.

ვირი ხეზე როგორ ავა? – ვერა, ვერ ავა.

Ulaq ağaca necə çıxar? – yox, ulaq çıxma bilməz.

2. Bütöv სრული წინადადება – cümlədə fikir tamamlanmış şəkildə olur və cümlənin vacib üzvləri yerbəyerdər. Məsələn:

ბაქოს სახელმწიფო უნივერსიტეტში დღეს ათასობით სტუდენტი სწავლობს.

Bakı Dövlət Universitetində bu gün minlərcə tələbə oxuyur.

სინდისიერმა სტუდენტებმა გაზაფხულის სესიაზე ყველა გამოცდა ფრიადზე ჩააბარეს. მათი კარგი შედეგები ყველას ახარებს.

Vıcdanlı tələbələr yaz sessiyasında imtahanların hamısını əla verdilər. Onların yaxşı nəticələri hamını sevindirir.

3. Geniş quruluşu olan mərəტივი გავრცობილი წინადადება – yalnız bir fikri izah edir və cümlənin baş üzvlərindən başqa tərkibində ikinci dərəcəli üzvləri də mövcuddur, məs: მშენებლებმა შენობა თავის დროზე ააშენეს. – İnşaatçılar binanı öz vaxtında tikdilər. Bu cümlədə xəbər, mübtədə, tamamlıq, zərflilik yerindədir.

4. Müxtəsər გაუვრცობელი წინადადება – cümlədə tamam bir fikir ifadə edilir və yalnız cümlənin baş üzvlərindən ibarətdir, məs: მასწავლებელი ასწავლის. მოსწავლე სწავლობს. . Bu cümlələrin tərkibində yalnız xəbər შემასმენელი və mübtədə ქვემდებარე var, yəni cümlənin baş üzvləri.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq gürcü dilində tamamlıq cümlənin baş üzvüdür və əlavə olaraq cümlənin ikinci dərəcəli üzvünə də aid olur. პირდაპირი დამატება – მასწავლებელი მოსწავლეს ასწავლის კითხვას, მოსწავლე სწავლობს. Müəllim tələbəni öyrədir. Tələbə oxumağı öyrədir.

დამატება - (გürcüca "əlavə" cümlədə baş üzvlərin əlavəsi olduğunu izah edir. Əlavə olan qrammatik kateqoriya (format kimi) baş üzv olmur.

5. Mübtədasız (უქვემდებარო წინადადება) cümlənin fel-xəbəri adətən 3-cü şəxsin tək formasında ifadə olunur. Mübtədasız cümlə tək üzvlü (ერთწევრიანი), şəxssiz (უპიროო). Mübtədasız cümlə geniş də olur: გარეთ ჰქრის – bayırda külək əsir; მთაში წვიმს – dağa yağır; დილიდან ვეთოვს – səhərdən yağır (qar) [3, s. 105].

Cümlədəki xəbər müəyyən bir şəxslə əlaqəli olmadığına görə ümumşəxsl cümlə sayılır. Məsələn, რასაც დასთეს, იმას მოიმკო – nə əkərsən, onu da biçərsən (atalar sözü, ümumbəşəri məzhi var). Ümumiləşdirilmiş şəxsl cümlədə, adətən, mübtədə ikinci şəxs simasında ifadə olunur.

Adlıq növ cümlədə əşyanın ancaq adı çəkilir, cümlə fel-xəbərsiz olur, yəni cümlədə hərəkət olmur. Adətən belə cümlədə hər hansı xəbər sadalanır və sonunda ümumiləşdirici və s. და სხვა და ასე შემდეგ yazılır: universitet, müəllim, tələbə, yazı-pozu, kitab-dəftər və s.

უნივერსიტეტი, მასწავლებელი, სტუდენტები, წერა–კითხვა და ა. შ. და სხ.

Azərbaycan dilinin qrammatikasındakı həmcins tənəfərადწევრიანი – üzvlü cümlələr

gürcü dilində də sadə cümlə kimi təhlil edilir. Belə cümlələr müxtəlif olur:

Bir mübtədəyə bir neçə xəbər bağlanır: მწვერი გაინაზა, შემდეგ შეკრთა, თავი ასწია, გაიხედ–გამოიხედა და ერთბაშა დაფრინდა. – Bildirçin diksindi, başını qaldırdı, ətrafına göz gəzdirdi və qəfildən uçdu. Bu cümlədə bir mübtədəyə beş xəbər bağlandı.

Bir xəbərə bir-neçə mübtədə bağlanır: მტრის წინააღმდეგ ჯარისკაცის თვალ–ყური, ხელ–ფეხი, ფიქრი და აგონება ერთიან ზამზარა დიქცევა. – Düşməna qarşı əsgər ayıq-sayıq, gözünəyüq və çevik olur.

Bir mübtədə və xəbərə bir neçə tamamlıq bağlanır: ჩემი ბავშვი სისტემატიურად ივიწყებს, ხან კალამს, ხან ფანქარს, ხან რას – Mənim uşağım mütəmadi olaraq hər şeyi unudur: gah qələmi, gah karandaşı və daha nələr, nələr.

Bir mübtədə və xəbərə müxtəlif ikinci dərəcəli üzvlər bağlanır: მას გრძელი, დალოცვილი, ნაზი ხელები მკერდზე დაეწყო მშვიდად. – O uzun, zərif, incə əllərini sinəsinə sakitcə qoymuşdu.

Aşağıdakılar qeyd olunmalıdır:

1) Həmcins üzvlər biri-birilə həm bağlamalarla, həm də bağlamasız birləşə bilir. Bağlamasız həmcinslər nitqədə pauza (ani sükutla), yazıda isə vergül (yaxud başqa vurğu işarəsi) ilə ifadə olur. Məsələn, წვიმა არ შეწყვეტილა, არც დილას, არც საღამოს – Yağış kəsmədi, nə səhər, nə də axşam (vergüllə olan nümunə) təmənaზი ნიქიერია, მაგრამ ძალიან ზარმაცია. – Təhmasib istedadlıdır, ancaq tənəbədir. Bağlama "ancaq" ilə düzələn nümunə - ზმნა ანუ შემასმენელი წინადადების ბოლოში მოდის. – Fel, yəni cümlədə xəbər, son yerdə gəlir (bağlama "yəni" ilə düzəlmiş nümunə) və s.;

2) Bir mübtədəyə bir neçə xəbər bağlı olarkən, gürcü dilində mübtədə ən yaxın felə (xəbər) görə mövqə tutur, yəni ən yaxın xəbər tələb etdiyi hala düşür;

3) Gürcü dilində eyni adatlar həmcins üzvlü cümlələrdə o zaman təkrarlanır ki, onların (həmcinslərin) sayı üçdən az olmur. Məsələn, ის სულ თავის ბედზე ფიქრობდა, წარსულზე, აწმყოზე, მომავალზე – O hər zaman öz taleyi haqqında düşündürdü, keçmiş, indiki və gələcək haqqında. ჩვენები ექსკურსიაზე იყენენ – ბელაქანში, ზაქათალაში, კახსა და შაქიში – Bizimkilər ekskursiyada oldular: Balakənda, Zaqatalada, Qaxda və Şakida.

Həmcins üzvlər üçdən az (iki olsa), o zaman, məlumdur ki, bağlayıcı olmalıdır. Xəbər mübtədə ilə say ünsiyyəti (შემასმენლის შეთანხმება ქვემდებარესთან რიცხვში). Gürcü dilində xəbər mübtədə ilə, adətən həmişə, sayda uyğun mövqeyi olur:

1. Əgər mübtədə tək saydırsa, xəbər də tək saylı olmalıdır (istər toplum isimli olsun, xalხი, ჯამაათი və s.); ბავშვი თამაშობს – uşaq oynayır. მას სძინავს – O yatır. ჯარი მამაცურად დაერია დამპყრობლებს – Ordu təcavüzkarlara mərd-mərdənə saldırdı. xalხი დაულალავად ზრუნავს მშობლიურ ჯარზე. – Xalq yorulmadan doğma orduya qulluq edir; ჯარი კი (იცავს) ხალხს. – Ordu isə – xalqı qoruyur;

2. Əgər mübtədə canlı; kim və nə sualına cavab olaraq cəm saydırsa, o zaman xəbər də mütləq cəm sayda olmalıdır: ნოვრუზ ბაირამის მოახლოვებისას მშობლები სულ ფაცი–ფუცობენ, ბინებს ამშვენებენ, ბავშვებისთვის ახალ რამეებს ყიდულობენ, იღიმებიან, მათ ეფერებიან. – Novruz bayramı ərəfəsində valideyinlər evlərini bəzəyir, mənzilləri gözəlləşdirir, uşaqlar üçün yeni əşyalar alır, onları sevindirir. ბელურები კენკავენ – Sərfələr dənəyir. Azərbaycan dilində belə mövqədə yalnız son xəbər cəmdə olan mübtədəyə uyğun olur;

3. Əgər mübtədə cəm sayda və cansız (nə sualına cavab) olsa, o zaman xəbər tək sayda olur: ირგვლივ ყველაფერი აყვავდა, ხეები, ბუჩქები, ყვავილები – ətrafda hər şey yaşılı büründü, ağaclar, kollar, çiçəklər. ზამთრის ყინვები ჟღელეს პარაზიტ მწერებს. – Qışda şaxtalar parazit həşəratın kökünü kəsir;

4. Əgər mübtədanın yanında say təyin rolunda olarsa, o zaman xəbər tək sayda olur. გუმინ

ჩემთან ორი სტუდენტი მოვიდა. – Dünən yanına iki tələbə gəldi;

5. Əgər mübtədə nər cəm şəkilçilə ilə ifadə olmuşsa, istər kim, istərsə də nə sualına cavab olan zaman xəbər cəm şəklində olmalıdır: შორნი მნათობნი მოკამკამენი იმ მწუხარ ღამეს მხიარულობდნენ. – Uzaq, parlaq ulduzlar o qəmgin gecə kef edirdilər[4, s. 215].

Аşağıdakıları nəzərə çatdırmaq lazımdır.

1. Tamamlığın yerlik zərfliyi ilə dolaşması – დამატებისა და ადგილის გარემოების ერთმანეთში არევა. Sadə cümlənin tədrisindən sonra mürəkkəb cümləyə olmaqda əvvəl cümlə üzvləri çərçivəsində bəzi məqamı aydınlaşdırmaq zəruridir. Məsələn, yönlük, yiyelik və zərflik hallarda isim, istər qoşma ilə, istərsə də qoşmasız, cümlədə müxtəlif üzv olur. Fel və ismi-fellə ünsüyyətdə ikən isim ya tamamlıq, ya da zərflikdən biri ola bilər. Onları ayırd etmək üçün mütləq mətnə uyğun sual qoymaq lazımdır;

2. Həmcins cümlə üzvlərinə əlavə edilən genişlik (emfantik) forması. Əgər həmcins olan cümlə üzvləri yönlük, yiyelik və birgəlik halda olursa və onlar bir - birinə da, tə – və, əgər-ile bağlanmışsa, o zaman bu (adı çəkilən) bağlamalardan öndə duran üzv geniş formada (emfantik) a – a formantlı olmalıdır: ყველა მოვიდა, კარგი ცა და უვარგისცა. – Hamı gəldi, yaxşı (sı) da; pisi də. Gördüyünüz kimi, tərcümədə və bağlayıcı lazım gəlmədi. Qoşmalı həmcins üzvlü cümlədə da «və» bağlayıcının yeri. Qoşması olan həmcins üzvlər ikidən artıqdırsa yalnız da «və» bağlayıcıdan irəlində gələn söz (üzv) qoşmasız olur. ექსკურსიაზე წასვლა მირჩევნია მთაში, ბარში, მინდორსა და ტყეში. –Ekskursiyaya dağa, arana, çöl və meşəyə getməyə üstünlük verirəm;

3. Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri – დანართი. Dəqiqləşdirici cümlə üzvləri əslində təyindir ki, hər hansı bir cümlə üzvünə başqa bir məlumat artırır və bir qədər aydınlaşdırır. Dəqiqləşdirici təyin (əlavə məlumat) isimdən sonra gəlir və vergülə (nitqdə - pauza ilə) seçilir, məs: ოღონდაცხილიიყოს, მაგალითად აბშერონისა, ძალიან მიყვარს. – Təki meyvə olsun, məsələn Abşeronu, çox sevirəm. მე, როგორც რიგითი მოქალაქე, მზად ვარ თავი გავწირო სამშობლოს საკეთილ დღეოდ. – Mən, bir sırayı vətəndaş olaraq, ölkənin xoş gününü üçün canımdan keçməyə hazırım.

II. Quruluşuna görə mürəkkəb cümlə (როული წინადადება აგებულების მიხედვით). Mürəkkəb cümlənin tədrisinə başlayarkən başlanğıcda sadə მარტივი, yəni mübtədə və xəbərdən ibarət olan və geniş, yəni ikinci dərəcəli შერწყმული üzvləri olan cümlələrin təkrarı gərəkdir.

Mürəkkəb cümlənin necəliyini açıqlamaq üçün sadə və mürəkkəb cümlələrin üz-üzə gətirmə metodundan istifadə etmək lazımdır. Məsələn, გათენდა, მგზავრები გზას გაუდგნენ – Səhər açıldı, yolçular yola çıxdılar. გათენდა და მგზავრები გზას გაუდგნენ – Səhər açıldı və yolçular yola çıxdılar. როცა გათენდა მგზავრები – Səhər açılанда, yolçular o zaman yola çıxdılar.

Mürəkkəb cümləni təhlil edərkən ona daxil olan cümlələrin arasındakı məntiqi bağlantıya fikir verilməlidir. Mürəkkəb cümlənin tərkibindəki hər sadə cümlə müstəqil olmalı, öz mənasını daşımalıdır və nəticədə də onlar bir yerdə tamam fikri əks etməlidir, yəni mürəkkəb cümlə iki və ikidən artıq sadə cümlələrdən ibarət və bir bütövlük ifadə edən cümlədir. Ancaq mürəkkəb cümlənin tərkibində ayrı-ayrı müstəqil cümlələrdən başqa elementlər də olur, yəni mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri yalnız müstəqil cümlələr yox, bir-biri ilə bağlı sintaktik quruluşlu müstəqil elementlərdir.

Gürcü dilində vurğu (intonasiya) cümlənin sonunda aşağı düşür. Bu halla nəqli cümləni öyrənmədə tanış olmuşduq. Həmin sözləri mürəkkəb cümlə üçün də təkrar söyləməliyik. Sadə cümlələrin mürəkkəb cümlədə birləşməsi sintaktik əlaqələr üzərində düzəlir, bu isə iki cür olur: tabesizlik, yaxud tabelilik əlaqəli vəziyyət:

1. Burada yaddaşımızda canlandırırıq ki, iki və daha artıq sadə cümlələrin, yəni bərabər hüquqlu, müstəqil cümlələrin vəhdətinə tabesiz (როული თანწყობილი წინადადება) mürəkkəb cümlə deyilir. Məsələn, ძალი ჰყევს, ქარავანი მიდის, სოვდაგარი კი ფულს ითვლის.

It hürrər, karvan keçər, sövdəgər isə pulunu sayar;

2. Tabeli mürəkkəb cümlədə isə (როული ქვეწყობილი წინადადება). Bir neçə qeyri - müstəqil sadə cümlə olur. Məsələn, ყაზალი ნაზი გასცქეროდა დიდი კირსის მთას, მთას, რომელსაც ჩამავალი მზის სხივები შარავანდელის გვირგვინად დასდგომოდა თავზედ – Qaçaq Nəbi Böyük Girs dağına baxırdı, dağın zirvəsinə batan günəşin şüaları tac kimi yayılmışdı;

3. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkibində birinci baş cümlə, digəri isə budaq cümlə olur. Məsələn, სწორადაც რომ უთქვამთ, კვიცი თუ განზე ხტის, ან მგელი შესჭამს, ან მგლის შვილი – ო – Doğru deyiblər, qulan aralı düşsə, ya qurd yeyər, ya qurdun balası;

4. Baş cümlələr müstəqil olur: სწორადაც უთქვამთ (მამათ) –Budaq cümlə fikri tamamlayır və tabecilikdə qalır: ან მგელი შესჭამს, ან მგლის შვილი – ya qurd yeyər, ya qurd balası. Baş cümlə olmasa anlaşılmazlıq olur [5, s.320].

Beləliklə, bir neçə cümlənin (o cümlədən sözlərin də) arasında əlaqə yaradan köməkçi nitq hissəsinin, bağlayıcının izahı verilməlidir. Mürəkkəb cümlədə belə sintaktik əlaqələri tamamlamaq bağlayıcısız qeyri-mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Çikobava, A. Dilşünaslığa giriş / A. Çikobava. - Tbilisi: [n.y.], - 1952. – 356 s.
2. Çikobava, A. Gürcü dili SSRİ xalq dilləri IV / A. Çikobava, [və b.] - Moskva: [n.y.], - 1967. – 277 s.
3. Şanidze, Ak.Gürcü dili qrammatikasının əsasları / Ak. Şanidze. - Tbilisi: [n.y.], - 1973. - 376 s.
4. Şanidze, Ak. Gürcü dilinin qrammatikası / Ak. Şanidze. - Tbilisi: [n.y.], - 1962. - 356 s.
5. Talakvadze, M.Gürcü dili qrammatikasının tədris metodikası / M.Talakvadze. - Tbilisi: [n.y.], - 1965. – 398 s.

SUMMARY

T. Q. ALIYEVA, M. V. MUSAYEVA

Azerbaijan Higher Military School named after Heydar Aliyev

E-mail: tarana. @.email.ru

SENTENCE MEMBERS BY STRUCTURE AND STRUCTURE

The article characterizes the role of syntax in giving meaning to words in a sentence, its theoretical and practical significance, word formation, word and sentence related rules, logical delivery of ideas and thoughts, and a comparative analysis of issues in Georgian and Azerbaijani language teaching.

Key words: syntax, theoretical application, significance, meaning, word order, practical skills, ability, reading, simple sentence, complex sentence.

РЕЗЮМЕ

АЛИЕВА Т. Г., МУСАЕВА М. В.

Азербайджанское высшее военное училище имени Гейдара Алиева

Электронная почта: tarana. @.email.ru

ВИДЫ ПРЕДЛОЖЕНИЙ ПО СТРОЕНИЮ И СТРУКТУРЕ

В статье описывается роль синтаксиса в придании значения словам в предложениях, его теоретическая и практическая значимость, словообразование, правила, связанные со словами и предложениями, логическая передача идей и мыслей, а также сравнительный анализ вопросов в преподавании грузинского и азербайджанского языков.

Ключевые слова: синтаксис, теория, внедрение, значение, порядок слов, практические навыки, умения, чтение.